

על "כשרות" האנציקלופדיא אוצר ישראל

מאת: הרב דוד צבי הילמן

ענין זה נדון בירושתנו ספר שלישי, תשס"ט, בסוף מאמרו של פרופ' י' שפיגל על ר' אהרן וירמיש (עמ' שד-שט). ומשמע מדבריו שיש מקום לפקפק רק בערכים שאין כותביהם משלומי אמוני ישראל (כגון חוגי הרפורמים דבודפשט וסינסינטי וכיוצא בהם), אבל בעורך עצמו ובערכים שכתב בעצמו (שהם חצי הספר או רובו) ¹²³⁴⁵⁶⁷ברי לו שאין בהם שום דופי ושכך מוכח ממכתבי הגאונים ר"ח ברלין והרידב"ז שהביא במאמרו, ששבחו את האוצר ואת האוצר. ולענ"ד יש בהם דופי, וכדי להוכיח את זה אביא קטעים (שיש בהם ללמד על אישיותו ודעותיו והשקפותיו ודרגתו התורנית והמדעית) ממה שכתב בעצמו באוצר ישראל ובספר אוצר דינים ומנהגים (שכולו שלו ורובו הגדול לוקח מאוצר ישראל) ומספרו אוצר זכרונותי ודבר קטן אחד מהקדמתו לאוצר הויכוחים. וזה החלי:

א. אוצר ישראל סוף ערך יחוד: "ובזמן הזה הקילו מעט [באוצר דינים ומנהגים השמיט (בצדק) תיבת "מעט"] בייחוד בארצות המערב במקום שנשתנו הדירות וסדרי החיים. והכל לפי המקום והזמן (!!) והעיקר הוא שיזהרו שלא יתייחדו במקום שיהיה אפשר לחשוד אותם בעבירה, כי צריכים להיות נקיים מה' ומישראל".

ב. סוף ערך רבית: "וכאשר נשתנו עוד יותר תנאי הכלכלה והפרנסה ומושלי הארץ הנאורים הנהיגו חוקים ישרים והגבילו את הרבית לשיעור ממוצע העובר לסוחר וענש קשה לעוברים, ע"ז סומכין עתה רוב היהודים בעניני רבית על דינא דמלכותא [באוצר דינים ומנהגים נוסף: "כי נחשב כדין ממונות"], ורק מעט מזעיר עודם עושין היתר עיסקא כדי שלא תשתכח תורת איסור רבית מישראל. ובפרט אם הרבית יותר משיעור הקצוב אז בודאי צריכין היתר עיסקא עפ"י דין ישראל". פירוש דבריו: רוב היהודים סבירא להו שמותר ליקח רבית בשיעור שהתירה המלכות משום שדינא דמלכותא דינא!

ג. ערך ארץ ישראל באוצר ישראל (צד 233) ואוצר דינים ומנהגים (צד 30): "לענין קבורה נחשבים בפרט ארבע הערים ירושלים חברון צפת וטבריא כי להן יש תוספת קדושה מערים אחרות בא"י. מאין מצץ את החידוש הנפלא הזה? [בשו"ת קול מבשר ח"א הוכיח שאף סמוך לירושלים אינו עדיף משאר א"י].

ד. על תפילין בחוה"מ כתב באוצר ישראל סוף ערך מועדים כי "השומרים את חוה"מ שלא לעשות בו מלאכה נוהגים שלא להניח בו תפילין כי חוה"מ נחשב להם כמו יו"ט והמקילין בעשיית מלאכה מניחים בלא ברכה" וכו'.

ה. כתב באוצר דינים ומנהגים ערך גוים פרק הגוים בחוצה לארץ (לוקח מאוצר ישראל):
 "לדברי ר' יוחנן הגוים שבחו"ל לאו עובדי ע"ז הם אלא מנהג אבותיהם בידיהם. והם מצווים
 על שבע מצות של בני נח. ועליהם לא דרשו עוד לא תחנם, אפילו בא"י מן הגוים שאינם
 משבעה עממין, כמו שמצינו ברשב"ג שראה גויה יפת תואר אמר מה רבו מעשיך ה'". – זיוף
 גס. בגמ' (עבודה זרה כ ע"א) הקשו מדרשב"ג על מי שאסר לומר כמה נאה גויה זו משום לא
 תחנם, ותירצו שרשב"ג "אודויי הוא דקא מודה" לה' (כהרואה בריות טובות שמברך שככה ברא
 בעולמו) ואין בזה איסור נתינת חן. הלך בזה בעל האוצרות בשיטת ד"ר רבינוביץ מפאריז
 ב'מבוא התלמוד' לפרש דברי התנאים דלא כאמוראי התלמוד (עי' לקמן סי' יז). וקשה להאמין
 שהגר"ח ברלין ראה את ערך גוים (והעיר על טעותו בענין גזל הגוי) ושחק על זה.

ו. אוצר דינים ומנהגים ערך שבת פרק שביתת גוי: "...ולדעתי בכיוון שאל רבינא אפילו שני
 בשבת (סנהדרין נח סע"ב) ולא שאל אפילו ראשון בשבת, כי סבר שאם הנוצרי שובת ביום
 ראשון מפאת אמונתו יפה עושה ואינו עובר על העשה של 'לא ישובתו' (אף כי פירש"י אינו
 כן). ולא עוד אלא שישראל מזהר עליו שלא לומר לו לעשות מלאכה בשבילו וזהו אמירה לגוי
 שאסור משום שבות".

ז. אוצר דינים ומנהגים ערך מילה פרק טעם המילה (לוקח מאוצר ישראל): "טעם שלישי... כי
 מועלת בדרך טבעי להולדה ופריה ורביה... ראה מאברהם אבינו אשר בהמולו ילדה לו שרה בן".

ח. באוצר ישראל ובאוצר דינים ומנהגים ערך מילה פרק דיני מילה: "ואין מלין עד שתנץ
 החמה (שבת קלב. מגילה כ.) כי לנתוח הערלה דרוש מראה עינים לאור החמה, ואם עבר ומל
 בלילה... לא יצא... וצריך להטיף" וכו'. ומה טעם שאר עשרים הדברים השנויים במגילה שם
 שמצוותם ביום? איך לא בוש לכתוב את השטויות הללו?

ט. שם באוצר דינים ומנהגים סוף פרק מציצה: "באמריקא נוהגין המוהלים לעשות המציצה
 ע"י ספוג עם מי קרבול". ולא הביא שום חולק.

י. שם פרק המוהל: "האיזמל יהיה מחודד בשני הצדדים שלא יטעה ויחתוך בצד שאינו מחודד
 ויסכן התינוק".

יא. שם פרק סדר המילה: "מניחין הסכין מראשותיה של היולדת ביום שקודם המילה. המנהג הזה
 היה תחלה כשחל בשבת מפני גדר הוצאה ונסרך הדבר גם בימים אחרים (מנהגי ישורון קפג)".

יב. כתב בעל האוצרות בהקדמתו ל'אוצר ויכוחים' (ריש עמ' 21): "היהודי על פי יסוד יהדותו
 הוא סבלן מוחלט לכל האמונות ואין לו טינא בלב על דת הנצרות דת מחמד או איזו דת אחרת.
 סבלנות דתו נוסדה על רעיון הנביאים (מיכה ד') כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך

בשם ה"א לעולם ועד". באקזמפלר שלי כתבתי בצידו: עפ"ל. הפירוש הנכון הוא בתרגום יונתן וברש"י: כל העמים ילכו לאבדון.

יג. ריח הסובלנות נודף מן הכתוב ב"תכנית אוצר ישראל" שבראש חלק א, וז"ל: "האוצר לא יבדיל בין האמונות והדעות ובין הכתות השונות רק יתאר מעשה כולן... אחרי אשר ישקלו בפלס ההשקפות והדעות של האדוקים שבהם ומתנגדיהם מבלי משוא פנים או משפט קדום".

יד. ערך בגדים: "לא ילבוש שני בגדים בב"א שקשה לשכחה. וגם טעם משום בריאות כי אין האויר שולט ביניהם (עי' נגיד ומצוה ומנהגי ישורון סי' קע)".

טו. כניסתו למקום המקדש. ב'אוצר זכרונותי' עמ' 91 (שנת תרנ"ט) הביא דעת הרמב"ם והראב"ד שעליו סמך ד"ר לעווי והתיר למונטיפיורי להכנס. "אמנם הרבנים אסרו הכניסה כי גם הראב"ד לא אמר אלא שפטור מכרת ולא לכתחלה. עכ"פ גדלה בלבי התשוקה לכנוס שם עד שלא יכולתי למשול ברוחי, בפרט שראיתי שהספרדים ממצרים והאדון קטאווי עושים כן. אבל בפעם השניה (בשנת 1925) שהייתי בירושלים לא נכנסתי עוד בהר המוריה". ועוד כתב שם שנכנס לטומאה ד"קבר ישו" בהתחפשו לתייר אנגלי בכובע פקק ומשקפיים ירוקים.

להלן ליקוטים מספר 'אוצר זכרונותי'.

1. משנת 1882 שימשתי כאחד מ"בית דין של שנים עשר" במשך 40 שנה.
2. 1 בינואר 1883 נקראתי לאסיפת מנהלי חברת... הבטחתי לנדב להם 400 ספרי השכלה.
3. 7 אפריל ראיתי גויית פטר קופר בארוננו בבית תפלת הפרוטסטנים "אל סוילס".
4. 24 1883 באפריל... ללמוד לנגן על הפסנתר.
5. בהקונסורבטורי של עבערהארד ברחוב 42. אחר י"ב שיעורים ראיתי שלא אעשה חיל... הנחתי המלאכה הזאת לבני יצחק...
6. אך למדתי קצת לקרות תוי הזמרה... בשנה זאת למדתי לרכוב על סוס... פעמים רבות בלוי מורה ואח"כ בעצמי לרכוב בפרדס המרכזי בניו יורק... ההתעמלות הזאת היא היותר טובה לבריאות האדם... גם רכבתי באקדמיא של דיקל ברחוב 56 ובהאקדמיא של בינק ברחוב...
7. ינואר 1884 למדתי לשוח בנהר אצל "געבהארט נאנאטוריום" ולשוט בשיט על נהר באהלם. גם למדתי אצלו התגוששות בכידון להגנה (פענפינג).
8. ספטמבר ונובמבר למדתי שחוק הביליארד אצל הייזר והיה לי שולחן קטן לשחוק הביליארד בביתי עם רעים להתרועע. בכלל הייתי שואף ספורט כדי להבריא את הגוף.
9. 18 אוגוסט יצאתי באניה סקאיילר לצוד דגים בים ועלו בחכי דגי סיביאס.
10. משקל גופי בעת ההיא 122 ליטרות [55.4 ק"ג] ואורך גופי 5.2 רגל [158 ס"מ]. בשנת 1910 עלה משקלי עד 153 ליטרות [69 ק"ג] וירד בשנת 1929 עד 130 ליטרות.
11. 1885 אדולף זוענטאל משחק נפלא על במת ישחק בא לנ"י בשנת תרמ"ה ואנכי ראיתי אותו בתיאטרון "טהאליא" במשחק "די טאכטער דעם הערן פאבריציוס". נולד בבודפשט 25

דצמבר 1832 ומת בפראג ערב פסח תרס"ט 4 אפריל 1909.

12. 4 1886 מארץ נבחרתי חבר לבונים החפשים בלשכת שקספיר סימן 750 בהיכלם המפואר ברחוב 23 ועליתי למדרגה הראשונה. וביום 8 מארץ למדרגה השניה וביום 1 באפריל למדרגה השלישית אחרי למדי סודות החכמה מפי מורה. אולם כעבור שלש שנים נפטרת מהחברה כי לא מצאתי חפץ לבטל עתי בעבודה.

13. בשנת 1886 הייתי בין הראשונים שעלו במדרגות לראש פסל החרות ובשנת 1928 עליתי שם ע"י המכונה נושאת אנשים עד הראש ועוד מאתים מדרגות עד הלפיד של החשמל שהוא גדול בכמות רבבות אלפים נרות.

14. 12 1886 באוגוסט נבחרתי לחבר ב"נויארק צ'עס קלוב" ... בהקלוב הייתי רק כששחקו המשחקים המצויינים. התרתי את עצמי לשחק באשקקי בשוי"ט אחה"צ שלא יכלתי לכתוב. כי הוא חכמה ואינו מלאכה. ע"ע שארי במוצ"י.

15. 18 1887 בינואר הרציתי את השיר "יוסף הקטן האומלל" באינסטיט של קופער יוניאן במחלקת הדוברים צחות באנגלית, וביום 8 במארץ את "לימוד המלט להמשחקים", וביום אחר "סימן וויליאם טעל להחרות" ... אנכי ראיתי שתי פעמים במחזה "המלט" ... ואחריו לא היה משחק כמוהו במחזה הזה.

16. עמ' 153 : תרפ"ב ברלין. ציר ארה"ב ואשתו הושיטו ידם לי לברכני.

17. התפללתי בהיכל ברחוב פארק... בקריאת איכה קראו שם פרשה ראשונה ואחרונה ולא האמצעיות.

18. ביקרתי בה"פרויען קירכע" במינכען.

19. עמ' 154 : נסעתי לראות במחזה ישו הנוצרי (פאסאנשפיעל). ראיתי אנטון לאנג המשחק אשר יתדמה לישו הנוצרי ונתן לי את דמותו עם חתימת שמו. ע"י להלן אודות מחזה ישו הנוצרי בני"י בשנת 1929.

20. בעמ' 192 כתב שאחד מנכדיו "שגמר למודיו בקולומביא קולג' ב'כבוד כללי' הוא גם תלמיד הסימינאר בני"י משנת 1927 ועשה חיל בלמודיו ומקוה כי יהיה רב ומורה הוראה בישראל". [באוצר ישראל סוף ערך סמיכת חכמים כתב: "כמעט כל התלמידים היוצאים מן הסימינאר אינם יודעים בין ימינם לשמאלם מהוראה או דינים מאיסור והיתר כראוי. הנשתנה הסימינאר לטובה בזמן שבין כתיבת אוצר ישראל לכתיבת אוצר זיכרונותיי"]

21. 9 ספטמבר. אבי נסע... דברי ריבות שבין אבי ואמי היו הסבה שעזב את ביתי והלך לנוע... אחרי שובו מקליפורניא בשנת 1872 גרמו לפרודו... ובשובו פעם שלישית אחרי שאבד את כספו רצה... ואמי מיאנה. אמי היתה... וכן היה אבי... לוותר משלו אפי' כחוט השערה, ולכן...

טז. שם עמ' 182 : "עין חרוד בעמק והוא מקום הטומאה לחיי המשפחה... שאכלו חמץ בפסח להכעיס... אנחנו מקוים כי גם החלוצים יטיבו את דרכם במשך הזמן ובפרט כי הורגלו לדבר עברית ויש בכח הלשון הקדש ובמאור שבה לבדה להחזירם תחת כפני השכינה..."

יז. אוצר ישראל ערך גוי פרק שבעה עממין: "ולא עוד אלא שלקחו מן הגוי דין טומאה וטהרה ודרשו 'כל שיש לו נחלה יש לו טומאה וכל שאין לו נחלה אין לו טומאה ואין מקבל טומאה' (פסחים פ"ח ה, נזיר סא ע"ב) ואינו מטמא בנגעים גם לא גר תושב (נגעים פ"ג א'). וכל זה עשו [חכמים?] כדי שיהיה באפשרות להלחם עמהם ולהרחיקם מעל גבול ישראל ולא יהיו צריכים עוד לצאת מחוץ למחנה ולהטהר, 'כל הורג נפש וכל נוגע בחלל' כמו שעשו לפנים במלחמת מדין. ונמשך הדין הזה גם בימי הגלות, כי לא היה אפשר להשמר מהם ולהזהר מטומאתם (ראבינאוויץ, מבוא התלמוד צד 5)".

משמעות דבריו שמתחילה היה לגוי דין טומאה וטהרה ואחר כך נטלוהו חכמים ממנו ותלו דבריהם בדרש דכל שיש לו נחלה וכו', והוא הדין בטומאת נגעים וטומאת מת. ועשו כך כדי שיהיה באפשרות להלחם עמהם וכו'. וכתב שמקור דבריו הוא ספר מבוא התלמוד של ד"ר ישראל מיכל רבינוביץ.

יח. והרי לפניך העתק צד 4-5 מן הספר הזה (פרק שלישי – הדרש):

הגמרא תשתדל – כמו שתעשה זאת גם המשנה לפעמים – ללמוד כל החקים וההלכות רק מספר התורה, וכמעט בכל פעם תמצא לה איזו תחבולה לסמכם ולתלותם באיזה פסוק בתורה. את הדבר הזה, סמיכת כל ההלכות על המקרא, לא הכנסתי בכלל העתקתי על פי שלשת הטעמים האלה:

א) הכל מודים היום, כי הלמוד מן התורה, שקראו אותו בשם דרש, איננו כי אם אסמכתא בעלמא. וכבר עמדו על הדעה הזאת רבים ממפרשי התלמוד הנודעים. כמו שנמצא בתוספות באיזה מקומות. ואולי היה הרמב"ם הראשון אשר גזר אמר כי כל מקום אשר תשתדל הגמרא להוכיח איזה דבר מן התורה, אך אסמכתא וקשור דברים בעלמא הוא (הלכות אישות פ"א וכן בתשובת הרמב"ם). ידוע כי חז"ל דרשו קידושי כסף מגזרה שוה קיחה קיחה משדה עפרון והרמב"ם כתב קידושי כסף מדבריהם.

ב) לפעמים יארכו מאד הדברים, הטענות והמו"מ, מאיזה פסוק, מאיזו תיבה או מאיזו אות יש ללמוד דין פלוני, עד כי על המעיין לעבור על כמה דפים טרם ימצא איזו שורה המכילה איזו הלכה, אשר רק היא לבדה דרושה לחפצו.

ג) מהות הדרוש הוא ענין נכבד הראוי לשים לב אליו, וכבר עסקו במקצוע זה חכמים שונים וביניהם הח' הנודע דר. א. גייגער. אולי אנסה בעצמי במשך הזמן להתחקות, בצירוף החקירות שיש בידינו כבר מאחרים, על שרשי הדרש ולחקור על התפתחותו ותועלתו; לע"ע אזכיר רק חסרון אחד, אשר הגיע על ידו לכל לומדי התלמוד לפנים והיום. המפרשים בימי הבינים והבאים אחריהם חשבו כי ההוכחה והלמוד מן התורה הוא הטעם האחד והאמתי להלכות התלמוד, וזה גרם להם פעמים רבות לבל ידעו את הטעמים האמתיים של אותן

1234567

ההלכות ואת הרוח המרחף עליהן. לדוגמא אציג פה דבר אחד. עפ"י דת משה רבינו, האיש ההולך ע"ג קבר הוא טמא לאיזה דברים שבקדושה אם לא יטהר את עצמו. והנה לא תמיד קברו את המתים במקומות מוקפים גדר אבנים ומיוחדים לבתי קברות, כי פעמים רבות נקברו המתים במקום שמתו שם ע"פ מקרה, ובפרט אם נמצאו מחוץ לעיר או לכפר. אמנם כי היהודים לא קברו מעולם איזה מת בדרכים ובשבילי רשות הרבים, ומלבד זאת עשו ציון על כל קבר; אבל העכו"ם לא עשו כן. ויצא מזה, כי במקום שישבו היהודים בקרב העכו"ם והיו מעורבים בהם מכל צד, לא יכלו להזהר בדיני טומאה וטהרה בנוגע למתי עכו"ם, שהרי לא ידעו את קבורתם, ויצא מזה המנהג שהקברים האלה אינם מטמאים. ולפי זה היתה אז קבלה אצלם, שבאה לרגלי הסבות אשר הזכרתי, כי קבר עכו"ם איננו מטמא באהל, והקבלה הזאת נסמכה, כמנהג התלמוד, במלה אחת בתורה: "אדם כי ימות וגו' יטמא", ואמרו "אתם קרוים אדם ואין עכו"ם קרוים אדם". והנה איזה מפרשים לא הבינו היטב את המאמר הזה, ועוד במאה האחרונה היתה המלה הזאת שומה בפי שונאי היהדות למצוא עונה לשנוא* וכאלה כן אלה לא השיבו אל לבם איך יכלו היהודים לחיות כמה מאות שנה בתוך העכו"ם אם היו מחמירים על עצמם לדקדק בהלכות טהרה באותן הקברים של עכו"ם אשר לא נסמנו ואיש לא ידע את מקומם**. הם לא ידעו כי הדרש הזה נאמר אחרי אשר כבר הרגילו היהודים את עצמם כמה מאות שנה לבלתי הזהר בדיני טומאה וטהרה בנוגע לקברי עכו"ם. – וכן גם ההוכחה מס' שיר השירים שאין היהודים רשאים למרוד באומות היא המצאת הזמן שאחרי המרידה האחרונה של בר כוכבא, בעת שלא היתה עוד כל אפשרות למרידה. והחכמים כונו בזה רק למען הרגיע סערת לב השואפים ליום הפקודה ולהרחיק מלבם את חפץ המלחמה.

1234567

ובכן אמרתי כי הדרך האחד לבוא עד חקר דיני התלמוד ותכונות רוח חקי הוא, לבלתי השגיח אל הדרש כאלו היה הטעם והיסוד לההלכה, ולבקש את הטעמים האמתים בהרוח הכללית המרחפת על כל חקי התלמוד, במסבות העתים ההן ובהמושגים אשר שלטו אז בתוך היהודים ואומות העולם. * הם לא שמו אל לבם כי יש דרש גם במלת "איש", כי יוציא את העכו"ם מן הכלל, שהם אינם מקבלים טומאה (נדה ל"ד ע"א), ובכ"ז קאי השם הזה גם על העכו"ם לענין קרבנות ונדרים אשר יביאו בית ה' (מנחות ע"ג, ערכין ה' ע"ב). גם מצינו בתורה איש מצרי (שמות ב' י"ז), איש עמלקי (ש"ב א' י"ג) וכדומה, ואם העכו"ם נקראו איש מכש"כ שנקראו אדם.

** זהו טעמו של דבר אשר אין גם אחד מדיני הטומאה שבתורה שנהגו בעכו"ם. כי

לפי דרש משה נחשבו תמיד לטהורים (עיין נדה ל"ד ע"א, תוס' ד"ה וזובו טמא, ¹²³⁴⁵⁶⁷והיה נזהר) ובגמרא שם נ"ו ע"ב, ס"ט ע"ב).

מה שכתב בהערה הראשונה שדרשו במלת איש להוציא את העכו"ם שאינם מקבלים טומאה וכתב שמקורו בנדה דף לד ע"א, שקר העיד. לא ממלת איש למדו את זה אלא מ"בני ישראל" שבתחלת הפסוק. וכך אמרו: "בני ישראל מטמאין בזיבה ואין הגוים מטמאין בזיבה".

יט. דוגמא נוספת לטיבו של ד"ר רבינוביץ מצאתי בספר התלמוד וחכמת הרפואה לד"ר י"ל קצנלנסון שכתב שרבינוביץ בתרגומו הצרפתי למסכת נגעים יחשוב כי הצרעת היא מחלת השנהבת ^{השנהבת} היוונית שהתורה תחשוב אותה למחלה מתדבקת וחכמי המשנה יחשבוה לבלתי מתדבקת (עש"ב בראיותיו) ורופאי זמננו דעתם כחכמי המשנה, "ועל כן ישמח החכם הזה לראות כי כיוונו חכמי המשנה לדעת רופאי זמננו ועל פי זה הוציאו את הכתוב מפשרו על פי דרך הדרוש למען יתאימו חוקי התורה עם הרעיון שהצרעת בלתי מתדבקת". ותמה ד"ר קצנלנסון איך יכול להוציא דבר כזה מעטו: "חכמינו בעלי המשנה כיוונו לדעת רופאי זמננו והמחוקק האלהי לא כיוון לדעתם?!"

כ. להבהרת שיטת רבינוביץ נ"ל להביא גם מעט מפרק שני של ספרו מבוא התלמוד: "על פי כל הדברים האלה היתה שנאת הדת בזמן המשנה אך מעטה, והיהודים הצטיינו אז גם הם מצדם בסבלנותם ובנטיית רוחם לאהבה את כל העמים. אבל כל זה נשתנה בזמן הגמרא אשר נסדרה כשלש או כארבע מאות שנה אחרי המשנה. אף כי מדת הסבלנות והאהבה נשארה להם עוד למורשה. בהעתקתי למס' יבמות גיטין וקדושין ועוד, ימצאו הקוראים את הדעות החדשות אשר נתפשו אצל היהודים בזמן הגמרא, ואשר בזמן המשנה לא נודעו עוד. ובנוגע למפרשי התלמוד, כרש"י ואחרים, הנה הם חיו בימי מסעי הצלב ומלחמות הדת במאה השנים עשר, ואך למותר הוא להוכיח מה רב ההבדל בין זמנם ובין זמן התלמוד כארבע מאות הראשונות לחשבון הנוצרים. אולם כגורל ספרי התנ"ך, כן היה גורל המשנה והגמרא. מפרשי התלמוד המאוחרים הבינוהו לפי המושגים והדעות ששררו בזמניהם. במאה שאנחנו חיים בה יעמלו המבקרים להבין את הספרים הקדמונים לפי הדעות ששררו אז בזמן מחבריהם. ובכן חשבתי לנהוג מנהג זה גם בדבר המשנה והגמרא, וע"כ רבים הם המקומות אשר על פי רוח הבקרת נטייתי מאחרי פירושי המפרשים".

כא. נחזור לנדון דידן – לאוצר ישראל. נראה שבעל האוצר חלוק על רבינוביץ. לדעת בעל האוצר נראה שביטלו חז"ל כל טומאת מת מן הגוים, ולדעת רבינוביץ ביטלו מהם רק טומאת אהל. ונראה שבציינו כמקור את "מבוא התלמוד" נתכוון רק להודיע שהולך בדרכו של רבינוביץ ולא בפרטי הדינים. [ונסתפקתי אם היה בעל האוצר מזיד או שוגג שלא הכיר בפסולו של רבינוביץ ויש לדונו לכף זכות, והשארתי לקוראיי את התרת הספק].

כב. כתב באוצר ישראל ערך גוי (צד 259 א) שמ"ד גזל גוי מותר אינו אלא בדבר שהחזיק בו הגוי בגזילה. וכתב בעל האוצר בהערות ותקונים בסוף האוצר בזה"ל: "לדעת הרה"ג ר"ח ברלין באור זה חדש לגמרי ולא כן מבואר בכמה סוגיות וביחוד בפרק הפועלים ב"מ פ"ז, והמתיר גזל הגוי הוא אפילו בדבר הידוע שהוא שלו בתנאי שאין שם חלול השם עכ"ל. אולם בהורמנא של כת"ר אני אומר, כי בימי חז"ל היו רוב הגוים גזלנים, וכל מה שנמצא ברשותם לא היה שלהם, וכמו שדרשו ראה ויתר גוים, שלא קימו שבע מצוות בני נח, ומהן איסור גזל, אבל אם היו מקיימין לא היתה התורה מתרת ממנום, והבאתי שם ראיה נצחת כי פועל ישראל העובד בכרם גוי אסור לו לאכול גם עוללות או לקטוף מלילות מקמת הגוי אף כי מותר לו בכרם ישראל, ולפ"ז חמור גזל מן הגוי יותר משל ישראל. וכגון דא אמרינן זיל בתר טעמא, כי חלילה לנו לאמר שתורתנו הקדושה אשר דרכיה דרכי נועם תתיר לגזול מן הגוי אם הגוי נשמר מלגזול מישראל", עכ"ל בעל האוצר.

כג. וראוי לפרש דבריהם. לשון הרח"ב "באור זה חדש לגמרי" משמעותו "באור זה אין לו שחר" בלשון עדינה.

ומש"כ שמבואר בפרק הפועלים, מבואר שם שאי אפשר לומר שבא רעך (כרם רעך, קמת רעך) למעט כרם גוי שאין פועל ישראל רשאי לאכול ממנו אלא רק למ"ד גזילו אסור ולא למ"ד גזילו מותר. שאם גזילו מותר כל שכן שהפועל מותר (ולדידיה בא רעך למעט כרם הקדש). ולדעת בעל האוצר איכא לאוקמי רעך למעט כרם גוי שאינו גזול. ש"מ להדיא שמותר לגזול ממנו אפי' דבר שאינו גזול בידו. ובעל האוצר לא לטרוח לפתוח הגמרא ולעיין אם צדק הרח"ב או לא, כי לשיטתו [שטותו] אי אפשר שיימצא בגמ' דבר המנוגד להבנת את דרכי תורתנו הקדושה.

וכיון שלא רצה לעיין בגמ' דהפועלים, נכשל בהביאו את "הראיה הנצחת" שלו שמפורש בגמ' שהיא רק למ"ד גזילו אסור ולא למ"ד גזילו מותר. ולשון "חלילה לנו לומר" משמעותו כאן רח"ל מדעתא דהרח"ב. ואיני יודע פירוש יותר מסתבר לתגובת בעל האוצר.

[גם בימינו יש חוגים דמתקריין "דתיים" המסוגלים לומר לגדוליהם: מוכן אני לקיים פסקיכם בניקב הקורקבן ובדיני אבילות ויאָר-צייט, אבל בענייני "השקפה" לא אשמע בקולך. יש לנו "השקפה" משלנו ו"אידיאולוגיא" משלנו ולא מפי הרבנים אנו חיים בעניינים אלו.]

קשה לומר שעייין בגמ' ולא הבין, דא"כ היה כותב שיש לו פירוש אחר בגמ' או כותב ש"שערי תרוצים לא ננעלו" או שיש בזה סוגיות חלוקות וכיו"ב.

ודע ששב על קיאו ושנה באיוולתו בספר אוצר דינים ומנהגים ערך גוים פרק חוקי הגוים, שכתב אותו לאחר כמה שנים.

כד. כתב הרמב"ם בפיה"מ (ב"ק פ"ד מ"ג): "כשאירע דין ישראל עם מצרי ענין הדין ביניהם כך הוא, אם יש לנו בדיניהם זכות נדון להם בדיניהם ונאמר להם כך דיניהם, ואם טוב לנו בדינו נדון להם כפי דינו ונאמר לו כך דינו. ואל תתמה על דבר זה ואל יקשה בעיניך, כמו שלא

[מקור: תנ"ך]

יקשה בעיניך שחיטת הבהמות ואע"פ שלא חטאו, לפי שמי שאין בו שלימות המדות האנושיות אינו בכלל האדם על האמת, אבל תכלית מציאותו לצורך האדם. והמאמר בזה הענין היה צריך דבור בפני עצמו". עד כאן לשונו. מעניין לדעת אם גם על דברי הרמב"ם הללו היה בעל האוצר אומר "חלילה לנו לומר".

כה. הלשון "בימי חז"ל היו רוב הגוים גזלנים...." משמע שמזמן מתן תורה עד ימיהם היה גזל הגוי אסור לדברי הכל ורק בימיהם המציאו את הדרש להתיר גזל גוי (כשיטת ד"ר רבינוביץ במבוא התלמוד שלו שהלך בה בעל האוצר בענין קברי גוים). וכך פתח באוצר דינים ומנהגים את הפרק חוקי הגוים: הגוים בזמן התלמוד לא היו להם חוקים קבועים... ובפרט החזיק בקרקעות של יהודים בגזילה, ועליהם דרש ר' אבהו... ראה ויתר גוים וכו'.

כו. כתב באוצר דינים ומנהגים בראש ערך גוים: "הבית יוסף כתב כי גוים דזמן הזה אינם בכלל עובדי עבודה זרה לדין אבדה...". ושקר העיד, כי לא כתב מרן הקדוש אלא שחכמי ישראל נאלצו לשקר ולומר כך למלכי ארצות הנוצרים, אבל לא עלה על דעת מרן ולא על דעת שום חכם מחכמי ישראל שהנוצרים הם בכלל אחיך.

וזו לשון הבית יוסף: "מילתא דפשיטא שכל הגוים שוים בזה [שאבדתם מותרת] בין עובדי ע"ז בין שאינם עובדים דהא לאו אחיך נינהו, ורבינו [הטור] שכתב עובדי ע"ז [אבדתם מותרת] לאו דוקא. ואפשר דמשום דבארץ אדום היו המינים מבאישים ריחם של ישראל בעיני המלכים מדין זה וכיוצא בו וחכמי ישראל היו משיבים דלא נאמרו דברים הללו אלא בגוים שבזמן התלמוד שהיו עובדים הצלמים ולא היו מודים בכורא עולם ולהם קראו עובדי ע"ז אבל הגוים שבזמן הזה שמודים בכורא עולם אינם בכלל עו"ז לענין דין זה וכיו"ב". [ודע שבטור דפוס פייבי די סאקא כתוב: אבדת גוים. ובטורים שראה מרן שינו המדפיסים משום איבה.]

כז. ערך בְּכוּרָה: "אף כי לענין ירושה נשאר החוק המצומצם בתורה לתת לבכור פי שנים, אבל לענין מעלה ונשיאות לקחה התורה את זכויות הבכור ממנו. כי במסורת קבלתנו מאברהם אבינו והלאה יש ראיות ברורות כי כל חפצם היה לעקור מן השורש את מעלת הבכור בנוגע לנשיאות אשר נשאר לנו מימי קדם. אברהם שמע לקול שרה אשתו שאמרה לו לגרש את ישמעאל אשר ילדה לו הגר בראשונה... יעקב שהיה הצעיר קנה מעשו אחיו את בכורתו בעד נזיד עדשים, ורבקה עזרה לו לרכוש ברכות אביו הראוים לעשו מצד בכורתו. יעקב העביר את הבכורה מראובן כי חלל יצועיו, ויתנה לבנו יוסף, אך לא להתייחס – כי יחס המלוכה נתן ליהודה, והוא היה נגיד לאחיו. גם בני יוסף, מנשה ואפרים, לקח הצעיר חלק בראש, ויעקב כאשר ברכם לפני מותו שכל את ידיו בשומו ימינו על ראש אפרים... שמואל הנביא כאשר שלחו ה' למשוח למלך על ישראל אחד מבני ישי בחר בדוד הצעיר למלך אחריו. מכל המאורעות האלה נראה כי לא מקרה הוא מה שקרה לאבות האומה בבחרם בצעיר על פני הבכור, רק להורות הדרך וללמד לבניהם אחריהם כי מעלת הנשיאות לא נמסרה לבכור, יהיה מי שיהיה, חכם או רשע, רק נמסרה להמעולה שבבנים אף כי

הוא הצעיר... עבודת הבכורים נפסקה ועבודת הכהנים התחילה כאשר הוקם המשכן ונאסרו הבמות, עד כי בסוף גלות בבל נתבטלה גם מעלת הכהנים וניתנה ללומדי תורה. וזהו אחד מראשי יסודות התורה המתנגדת לדעות אריסטוקרטיות ומחזקת בדעות הדימוקרטיות."

סוף דבריו משמע שיש לשמוח שנתבטלה מעלת הכהנים ונתקיים "אחד מראשי יסודות התורה המתנגדת לדעות אריסטוקרטיות". יכריע הקורא הנבון אם זו טיפשות או מינות.

כת. ערך כהן פרק השתלשלות הכהונה: "וגם מן המעט אשר נשמרו ביחוסם [בימי עזרא] לא היו ראויים לכהונה כמו הכהנים הראשונים בזמן הבית הראשון, כי רובם לא היו בני תורה, וכמו שמצינו כי נשאלו הכהנים: הן ישא איש בשר קדש בכנף בגדו ונגע בכנפו אל החלם וכו' ואל כל מאכל היקדש? ויענו הכהנים ויאמרו לא יקדש (חגי ב). ואמר רב אישתבש כהני (פסחים טז.), ומסופר מעשה בכהן גדול שיצא מבית המקדש... ולא ייתי בר אהרן לשלם דלא עבד עובדא דאהרן (יומא ע"א:) עד כי אמרו ממזר ת"ח קודם לכה"ג ע"ה במעלה (הוריות יג.)."

מה שכתב עד כי אמרו לוקח מאיזה מעיין נרפש ומקור משחת (כדוגמת ד"ר רבינוביץ הנזכר בסי' יח-כ). ובאמת נהג דין קדימת ת"ח להצלה ולמעלה השנויה במשנת הוריות מזמן מתן תורה ולא "נתחדש" בגלל ירידת ידיעת התורה של הכהנים.

כט. ושנה באיוולתו בערך יוחס-יוחסין פרק יחוסים שונים: "...ואחר שעלו הכהנים מן הגולה נמצאו בהם פסולים רבים כי נשאו נשים נכריות, הורע יחוסם, והצריכו בדיקה, ובפרט אם היה הכהן עם הארץ, ואמרו במשנה: כהן קודם ללוי לוי לישראל לישראל לממזר... אימתי בזמן שכולם שוים, אבל אם היה ממזר ת"ח וכהן גדול ע"ה ממזר ת"ח קודם לכ"ג ע"ה". ושב על קיאו באוצר זכרונותיו עמ' 377.

ל. אוצר דינים ומנהגים ערך לא-ל עורך דין: "ביום א' דר"ה אומרים אותו בשחרית וביום ב' במוסף. משום דפליגי במס' ע"ז אם הקב"ה דן עולמו בשלש שעות ראשונות (שחרית) או בשלש שניות (מוסף) והפייטן לא רצה להכריע ויוצא ידי שניהם בראשון בשחרית ובשני במוסף (מנהגי ישורון דף סז)."

ואינו נכון. עי' מחזור רוו"ה שיש בזה חילוקי מנהגים בקהלות אשכנז. ש"מ שלא הפייטן עצמו קבעו ביום א' בשחרית ובשני במוסף. ועי' אליה רבה שע"י אמירתו בשני במוסף עושים אנחנו זכר לשני הדעות בגמ'. ואין זכר להמצאה שפייטן נסתפק.

לא. אוצר דינים ומנהגים ערך ברכות הנהנין פרק בורא מיני מזונות: "וכל מיני אוכלין של תבואה שאינם מחמשת המינים רק מיני מזונות (cereals) מברכין עליהן בורא מיני מזונות, להוציא אורז ודוחן שיש בהם מחלוקת הפוסקים". החידוש את זה מדעתו הרחבה או לקחו מאחר?

לב. בערך אקדמות באוצר ישראל ובאוצר דינים ומנהגים כתב בשם הרוו"ה (בפירושו לסוף ס'

שמות) שאקדמות היא נטילת רשות לקריאת התורה. ושקר העיד [מחסרון הבנתו]. הרוו"ה כתב ¹²³⁴⁵⁶⁷לקריאות התרגום.

^{אוצר החכמה}

לג. שם בסוף הערך כתב שר"י רישר הביא בשבות יעקב את כל הפוסקים וכו'. – לא ר"י רישר הביא אלא תלמידו ר' גרשון מקובלנץ ככתוב בסוף דבריו.

לד. סוף ערך כל תוסף: "בעונש מלקות יש הזהרה מיוחדת ארבעים יכנו לא יוסיף. אולם משם למדנו חז"ל מספר ארבעים חסר אחת ודרשו לא יוסיף מלשון סוף, כלומר לא יעשה סוף המספר רק עד ולא עד בכלל (exclusive)". ונכפל באוצר דינים ומנהגים בקצת שינוי לשון.

לה. אוצר ישראל ואוצר דינים ומנהגים ערך דבש: "טבע הדבש כמו השאור להחמיץ או להדביש, ואמרו שמן והבאיש, דבש והדביש (ב"מ ל"ח). פרש"י יוצא טעם דובשנו והחמיץ. ולכן נאסרו השאור והדבש להקטיר מהם אשה לה".

לא מצאתי חבר לפירושו בטעם האיסור, וגם אינו נכון. שהרי גם שמן עלול להבאיש, ואעפ"כ מצוה ליתנו במנחות. ואף אם פירושו נכון, אסור לו להעלים טעמי רבותינו המפרשים ולכתוב רק הטעם שהמציא. הרי זו אנציקלופדיא ולא חיבור פרטי.

לו. סוף ערך הכנסת אורחים: "בן סירא חושב לדבר קל שיהא אורח מכניס אורח (ב"מ צח:)" – טעות! בן סירא אינו חושב לדבר קל, אלא חושב לאדם קל את האורח שמכניס אורח. ז"ל בן סירא: הכל שקלתי בכף מאזנים ולא מצאתי קל מסובין, וקל מסובין חתן הדר בבית חמיו, וקל מחתן אורח מכניס אורח, וקל מאורח משיב דבר בטרם ישמע וכו'.

לז. אוצר דינים ומנהגים ערך חברה קדישא: "קדישא הוא לשון סג"נ מפני שהם טמאים לנפש אדם". במח"כ, ההפך של טומאה הוא טהרה, ולא קדושה. שם: "ועוד, שקדישא לשון הזמנה, ע"ש הם מזמינים כל צרכי המת ומוזמנים בכל שעה לעשות המוטל עליהם (מטעמים 92)". גם זה הבל.

לח. אוצר דינים ומנהגים סוף ערך חתונה: "אחר החופה עושין סעודה והחתן מיסב בראש, שנאמר כחתן יכהן פאר (ישעי' סא, מו"ק כח) והכלה לימינו כמש"נ נצבה שגל לימינך סופי תיבות כלה (כנסת הגדולה סי' ס"א ג')".

שקר העיד. בכנה"ג מיירי בעמידתם בחופה ולא בישיבתם בסעודה. נצבה פירושו עומדת.

לט. אוצר ישראל סוף ערך טעינה ופריקה: "אף כי חז"ל הוציאו ממשמעות הכתוב את העכו"ם, אבל הגוים המקיימים שבע מצוות בני נח אין דינם חלוק מישראל בנידון דידן, ובפרט בפריקה שחייב בכל אופן משום צעב"ח". פירושים מיותרים.

מ. טומאת מת בזמן הזה – מנהג. כתב באוצר זכרונותיי עמ' 377: אחד מן הטעמים להתיר

לכהן לנתח מתים כי "בכמה טומאות לא נהגו האידנא ורק טומאת מת נהגו (ספר האשכול ח"ב סי' נב)". משמע שאינו אלא מנהג! – זיוף. לשון האשכול: "אע"ג דכמה טומאות לא נהגו האידנא ורק טומאת מת נהגא". כלומר נושא המשפט ברישא הוא "כמה טומאות" והנשוא הוא "לא נהגו", ובסיפא הנושא הוא "טומאת מת" והנשוא "נהגא". פירוש לשון "נהגא" הוא שדין פלוני או מצוה פלונית חל וקיים והוא חוב גמור (מדאורייתא או מדרבנן) כמו "נוהג בחולין ובמוקדשין בארץ ובחו"ל" וכיו"ב. ואין בזה שום משמעות שהוא רק מנהג ולא חוב גמור. רק כשהנושא הוא בנ"א או בני הישיבות או אחב"י והנשוא הוא "נוהגין בדבר פלוני", יתכן שאינו אלא מנהג מדרבנן. וכדי שיוכל להעמיס בלשון האשכול את המשמעות הזאת שינה וכתב בכמה טומאות נהגו וכ"כ בסיפא נהגו, שיוכל לפרש נהגו האנשים מדרבנן.

ובר מן דין איך אפשר לנקוט בדעה יחידה כהאשכול נגד הרמב"ם שכתב בהלכות אבל בפ"ג [ובסהמ"צ ל"ת קסו]: "כל כהן שנטמא למת חוץ משה מתים וכו' בעדים ובהתראה הרי זה לוקה שנ' לנפש אדם לא יטמא בעמיו". ולא נמצא שום פוסק שחלק עליו וסבר שבזמן הזה אינו אלא מנהג בעלמא.

מא. אוצר דינים ומנהגים ערך הסגת גבול פרק אורנדא: "תקנה זו... נקראת בארצות המזרח בשם מערופיא או אלמעונה ובארצות רוסיה ופולין אורנדא, שהוראת שניהם היא חזקת ישראל עם שכנו הגוי במקח וממכר ובחכירה וקבלנות. דין מערופיא נזכר בהגמ"י שכנים...". פירוש המלים אינו נכון.

מערופיא פירושו לקוח (קליינט בלעז). עי' ב"י חו"מ סי' קנו (דפוס ווארשא קיח ע"ב): "כתוב במדכי יש מקומות שדנין דין מערופיא וכן ראיתי בתשו' ר' יוסף טוב עלם ומדמה לה... ויש מקומות שאין דנין ומתירין לישראל לילך למערופיא של חבירו להלוות לו ולשחודי". וכ"ה בשו"ע שם.

אורנדא פירושו חכירות.

אלמעונה אינו מערופיא. כדי לברר מהותו בדיוק יש לעיין בשו"ת הרא"ש שמוזכר בו הרבה פעמים.

מב. אוצר ישראל ערך כל נדרי פרק עלילות הגוים: "בטול השבועות בכל נדרי היה לשונאי ישראל חומר שהיהודי אינו ירא לישבע לשקר... עשו חוקים מיוחדים בשביל שבועת היהודים... וכנראה ראו הגאונים את הנולד וחששו שמא יכולע לאמונת שבועת היהודים בעיני הגוים ולכן התאמצו לבטל אמירת כל נדרי אך כבר נשרש המנהג ולא יכלו להזיזו ממקומו". מוקצה מן הדעת לומר שחששו הגאונים שהיו בארצות הישמעאלים למה שעתיד להיות לאחר הרבה מאות שנים בארצות הנוצרים באירופא.

מג. אוצר דינים ומנהגים ערך לשנה הבאה בירושלים: "אומרים בסדר ליל פסח ובכלות סדר עבודת יום הכיפורים אחר נעילה. והטעם כתב מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע אם בניסן עתידין

להגאל או בתשרי (ר"ה יא.) ולצאת ידי שניהם אנו אומרים ^{אח"כ 1234567} בניסן ובתשרי לשנה הבאה בירושלים".

אינו מובן למה לא יבקש אדם בניסן להגאל בתשרי ולעשות הפסח שיהיה חצי שנה אחר הגאולה. וה"ה לבקש בתשרי להגאל בניסן ולראות העבודה ביום הכיפורים שאחר הגאולה.

מד. אוצר דינים ומנהגים ערך עליות (וערך קריאת התורה): "משה רבינו תיקן שיהיו קורין בשבת ויו"ט ור"ח ועזרא תיקן בשני וחמישי ושבת במנחה... הקורא היה הנביא או הכהן או המלך והיה קורא כל פרשה על הסדר או מעניינא דיומא ואחר כך חלקו את הפרשה בין קרואי העדה או בין שבעה טובי העיר וכל אחד קרא חלקו, אולם מפני שבין הקרואים היו לפעמים מעמי הארץ שלא ידעו לקרות, תקנו אח"כ להעמיד קורא או בעל קריאה קבוע שיהא מקריא בשביל כולם כדי שלא יתביישו עמי הארץ".

1. בהעמדת בעל קריאה שלא לבייש עמי הארץ התחילו הרבה מאוד שנים אחרי חתימת התלמוד, ואינה בגדר תקנת חז"ל.

2. למה שכתב שהיה הקורא הנביא או הכהן וכו', ואחר כך חלקו וכו', אין זכר בדברי חז"ל ואינו אלא מדמיונו. ^{אוצר החכמה}

מה. אוצר דינים ומנהגים ערך קריאת התורה: "ובימי המשנה היה השמש בביהכ"נ שנקרא אז 'חזן' הבעל קריאה. ואמרו כי בליל שבת אסור לקרות לאור הנר שמא יטה, אבל החזן רואה היכן תינוקות קוראין כדי לסדר ראשי פרשיות (שבת יב:) ופרש"י שמתוך שראש הפרשה שגורה בפיו הוא נזכר בכולה למחר ומסייע את שבעת הקוראין בנקודיה וטעמיה בלחש". לא תמצא בשום מקום שמש בית הכנסת היה בעל הקריאה. ופירוש החזן דמתני' יש מפרשים מלמד תינוקות (רש"י בל"א ורמב"ם ורע"ב) ויש מפרשים חזן הכנסת המקרא את שבעת הקוראים (רש"י בל"ב וכנ"ד הערוך).

מו. אוצר ישראל ערך מועדים (עמ' 128): "המבזה את המועדות כעובד ע"ז (פסחים קיח.)". — למה בחר בשיטת הרמב"ם דמיירי בימים טובים ומאס בהרשב"ם וברייב"ן (מכות כג:) דמיירי בחול המועד?

שם: "אין לאדם ביו"ט אלא או אוכל ושותה או יושב ושונה (פסחים סח:)"'. למה בחר בדעת ר' אליעזר ומאס בדעת ר' יהושע שאמר חציו לאכילה ושתיה וחציו לבית המדרש (שם), והלכה כמותו (רמב"ם וש"ע)?

שם פרק חולו של מועד: "חזה"מ נקרא מועד קטן". היש לזה מקור הוא שהוא סברת כרסו של בעל האוצר?

מז. אוצר ישראל ערך מלאכים ראש פרק בתפלות: "אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי... כי אין מלאכי השרת נזקקין לו שאינם מכירין בלשון ארמי, אבל בעד החולה יוכל להתפלל גם בל"א

משום דהשכינה עמו (שבת יב:) – ואין צריכין לאמצעי. ופירש רש"י המתפלל צריך שיזדקק לו מלאכי השרת להכניס תפלתו לפניו מן הפרגוד. ואין ספק כי חז"ל כווננו בזה כדי שלא תשתכח לשון הקודש בתפלות והקילו בחולה כדי להניח דעתו בידעו כי כל התפלות יפות לו".

מח. אוצר ישראל ערך [ספר] מלאכי: מה שנאמר "ממזרח שמש עד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי וגו' מורה כי בעת ההיא כבר עזבו רוב העמים את עבודת הגלולים והתחילו להאמין ביחוד השם אף כי השתתפו בו עוד כחות אחרים". זה מנוגד לחז"ל וגם לספרי ההיסטוריא.

מט. שם: "ונראה כי התוכחה לכהנים על שהם מקריבים בעלי מומין אין הכוונה מומין ממש, כי א"א להאמין שהקריבו בעלי מומין בבית ה' אבל הכוונה לבעלי מומין בדרך המוסרי, מפני שהכהנים המקריבים עשו תועבות ה' ולא היו ראויים להקריב, ולכן נחשבו הקרבנות כאילו הם בעלי מומים... והראיה שאמר גם והבאתם 'גזול' ואת הפיסח וגו', פיסח דומה לגזול, שבא ע"י עושק וחמס ואין בו מתום ובזה השחיתו באמת את ברית הלוי אשר אמר תורת אמת וגו'".

נ. סוף ספר אוצר דינים ומנהגים ערך בגדים: "החסידים ובפרט 'הצדיקים' נוהגין ללבוש בגד הנעשה מן סמוט או אטלס כי הם ר"ת סור מרע ועשה טוב, אך טוב לישראל סלה".

נא. אוצר ישראל ערך מוצאי שבת: "העושה מלאכה במו"ש ויו"ט ומוצאי יו"כ ותענית ציבור אין בו סימן ברכה (ש"ע או"ח סי' ש')".

בשו"ע סימן ש אין כלום. כנראה העתיק מפסחים נ ע"ב: "העושה מלאכה בערבי... ובמוצאי שבת ובמוצאי יו"ט ובמוצאי יוה"כ ובכל מקום שיש שם נדנוד עבירה לאיתווי תענית ציבור אינו רואה סימן ברכה לעולם". ועי' טו"א ח סוף סימן רצט: "גרסינן בפרק מקום שנהגו העושה מלאכה במוצאי שבתות וימים טובים אינו רואה סימן ברכה, ודוקא קודם הבדלה קאמר, כדאיתא בירושלמי...". ונראה שמחסרון הבנה לא העתיק את המלים "ודוקא קודם הבדלה" (שהוא לדעת כל הפוסקים). [במראה מקום לסימן ש שגה גם באוצר דינים ומנהגים ערך מוצאי שבת, עי"ש].

נב. אוצר ישראל – וממנו לאוצר דינים ומנהגים – סוף ערך נזירות: "אמר שמעון הצדיק מעשה באדם אחד שבא מן הדרום וכו' עד ואמרתי לו כמוך ירבו נזירים בישראל עליך הכתוב אומר איש כי יפליא וגו'. ובזה גלו חכמים את דעתם על הנזירות הגסה שהתחילה להתפשט בימיהם בין האיסיים ונסתעף מהם כת הנוצרים או הנזירים (נאזאריטעס בלעז) המאמינים בישו הנוצרי". בימי שמעון הצדיק עדיין לא היו איסיים, וכל דבריו הבל.

נג. בראש אוצר דינים ומנהגים כתב ש"נשמת אדם" הוא ביאור מקור כל הדינים שבחיי אדם.

נד. סוף ערך הגהות: "מותר ונכון להגיה בשולי הגליון אם ימצא טעות בספר ולהניח הפנים כמו שהוא, כמו שעשו גדולי החכמים כמו הגהות מיימוני". – שמע מינה שמעולם לא למד את הגהות מיימוניות וחשב שיש בהן תיקונים בנוסח הרמב"ם.

נה. אוצר דינים ומנהגים ערך וידוי סוף פרק א: "חסידים ואנשי מעשה היו נוהגין להתוודות בכל יום וסימנך ובא השמש וטהר (ספר יראים)". – הטעות "(ספר יראים)" כתובה באוצר ישראל ומשם העתיק באוצר דינים. ונראה דצ"ל ספרי יראים, לשון רבים, והכוונה לשל"ה מס' חולין ס"פ תורה אור וכיו"ב.

נו. בהקדמותיו לכרכים ב' ד' ו' הבטיח העורך לתקן כל הטעויות שיעירו לו עליהן. הרב קוק בספר אגרותיו סי' קסג העיר לו על חמש טעויות באוצר"י כרך א, ולא קיים הבטחתו. [אגב, הרב קוק כתב את הערך בר מצרא באוצר ישראל].

נז. באוצר ישראל ערך סמיכת זקנים ראש פרק כתב הסמיכה כתב שר' יהודה ב"ר ברזילי הברצלוני מחבר ספר השטרות היה "במאה הי"ג" [ובאוצר דינים ומנהגים כתב "בזמן הרא"ש" במקום במאה הי"ג], ולא ידע שהר"י ברצלוני היה במאה התשיעית לאלף החמישי [ככתוב באוצר ישראל בערכו שנולד בסוף המאה הי"א לסה"נ].

נח. בערך יוחסין פרק ספר יוחסין כתב שבתוס' חולין דף ס' נזכר ספר יוחסין. ולהד"ם. נזכר שם בסוף ד"ה פסוק: ספר יוסיפון, אבל לא הזכיר בתוס' בשום מקום בכל התלמוד. אוצר החכמה

נט. ביטל את ערכה של גניזת מצרים באוצר ישראל ערך גניזה. ואף באוצר זכרונותי (עמ' 163) שכתב אחרי עשרים שנה לא שינה דעתו וכתב בזה"ל: "אין שום ערך לכל ספרות הגניזה הגניזה מ'שמות' בלויים שזרקו מאחורי בית הכנסת ביחד עם יריעות שנפסלו ע"י טעויות הסופר ולא נשאר להם רק ערך הזקנה והאבק החופף עליהם, ואם היה בהם ערך להקוראים לא היו מניחים אותם בהגניזה, והקוראים ההם היו מבינים לבדוק ולדעת מה שהם זורקין להגניזה".

ס. אוצר ישראל ערך צמר ופשתים בסופו: "ופי' הגר"א בשנות אליהו [כלאים פ"ט מ"ב]: כלך כמו צמר וגדל על אבנים שבים המלח ודומה לצמר". לא ידע שהגר"א העתיק לשון הרמב"ם בהלכות כלאים ראש פרק ט (הכתוב בשו"ע יו"ד סי' רצח וכ"ה בקיצור בפ"י הרע"ב).

סא. אוצר דינים ומנהגים סוף ערך יחוס [מאוצר ישראל ערך יוחסין פרק עניינים שונים, שכתבו ר"ח הירשנזון]: "ובנימוקי הרמ"א פסק שהחפץ לישא אשה שאינה הוגנת לו – בני משפחתו יכולין למחות בידו (פחד יצחק ע' אשה)". הביאו דבר זה מפחד יצחק כי לא ידעו ש"נימוקי הרמ"א" היינו הגהותיו לשלחן ערוך (אה"ע רס"י ב).

סב. ב"תכנית האוצר" אשר בראש האוצר כתב תחת הכותרת בקרת כה"ק: "על אודות הדברים

והאנשים הנזכרים במקרא תהיה המסורה נר לרגלנו, כי הבקרת הנעלה היא לע"ע כקטן שנולד ועתידותיה עורן מכוסות בערפל... לכן הנחנו את העבודה הזאת. ורק במאמר מיוחד בערך בקרת יבואו הדעות השונות בענין הזה הנודעות לנו בעת ההוה". ולא קיים את דבריו כניכר ממקצת הדוגמאות שאביא מערך אדם הראשון וערך לוב שכתבו אחרים ומעריך מירון שכתב בעצמו.

ערך אדם הראשון: "אם נברא אדה"ר בתכלית השלמות או התפתח והשתלם מעט מעט... רוב חכמי הטבע בזמננו מחליטים כי כל יצורי הטבע... גם האדם לא יצא מידי הבורא כמו שהוא עתה בצביונו כי אם הוא מיוצאי חלצי הקופים שהתפתחו והשתלמו... גם בין חז"ל יש אחדים שנוטים לדעה ההיא, כמו שמרמזים ע"ז מאמריהם: דו פרצופין ברא הקב"ה באדם הראשון... אנדרוגינוס בראו... עשה לו עוקץ (זנב) כחיה וחזר ולקחו ממנו... כל אלה המאמרים מורים כי יש בחז"ל נוטים להדעה שהאדם השתלם והתפתח לאט לאט מיצורים אחרים... משך הזמן שחי בגן עדן האושר אינו מפורש בתורה. חז"ל האמינו כי כל הקורות אותו עד שנטרד מג"ע היו ביום הראשון של יצירתו... אולם מכותלי הסיפור של בריאת האדם ואשתו נראה כי כל הקורות האלו לא היו תכופות וסמוכות זל"ז בזמן קצר כזה...".

סג. ערך מירון קרוב לסופו: "יש מן המבקרים הקוראים תחת מרוז (שירת דבורה) 'מרון' שקרובה לתענך ומגידו ששם היתה עם סיסרא".

ערך לוב: "בפסוק כוש ולוד ופוט, יש מנסחים ולוב, וכה בתרגום הסורי. וגם בפסוק כוש ופוט תופסי מגן ולודים, המבקרים קורין ולובים תחת ולודים".

סד. אוצר ישראל ערך כרם רבעי: "בכל מקום שיש במשנה זכר לפירות רבעי היה אחד גורם כרם רבעי והשני נטע רבעי". ונוסף באוצר דינים ומנהגים: "וכוונה אחת היא". אינו נכון. להראשון נוהג רבעי רק בענבים ולשני בכל הפירות. והכותב לא טרח לעיין בגמרא.

סה. ערך מיתה פרק טהרה: "שופכים מים בשכונת המת והטעם מובא בט"ז (יו"ד שלט ד') לפי שמלאך המות מטיל במים טיפת סם המות, ור"ל שמא היא מחלה מתדבקת".

סו. אוצר ישראל ערך מנהג ואוצר דינים ומנהגים צד 237 סע"א ורע"ב: "מנהגים מיוחדים לערים שונות כמו מנהג ירושלים (ב"ב צג:), מנהג ערי הגלות (רמב"ם פיהמ"ש פ' הנזקין מ"ח)...".

הרמב"ם לא כתב שיש מנהג מיוחד ל"ערי הגלות", אלא תמה שגם אנשי ערי הגלות נהגו במנהג משובש מסוים, וז"ל: "ואני נפלא הפלא ופלא מערי הגלות שנוהגים בזה המנהג" [ודע שבמקור הערבי לא כתב "הגלות" אלא "בלאד אל רום", ותרגומו הנכון: ארצות הרומיים, כבתרגום פירש המשנה בספר בית הבחירה למאירי. אך נפלה שם טעות הדפוס ונדפס "הדרומיים" במקום "הרומיים"].

סז. אוצר דינים ומנהגים ערך השכמה: "ינעול של ימין תחלה ויקשור שמאל תחלה... והטעם לזה פשוט כי בעמדו ממטתו פושט תחלה את רגלו הימנית כי נקל יותר לעמוד עליה ולכן נועל מנעל של ימין קודם, אך לא ירצה להאריך בו בקשרים בעוד שרגלו השמאלית אין לה תקומה, לכן ינעול מיד מנעל של שמאל בטרם שיקשור של הימין, ואחר שנועל מנעל של שמאל ואוחז בו יקשרנו ג"כ ואחר שפטרו יפנה למנעל של ימין ויקשרנו".

לדעתו דברים אלו הם רק עצה טובה לנוחיותו של אדם. אבל בגמ' מפורש שמצוה לנהוג כך ("ירא שמים יוצא ידי שניהם"), וכך מפורש בשו"ע. ואיך העיז פניו לומר "והטעם לזה פשוט" דלא כחז"ל ? !

סח. אוצר ישראל ערך בשר בחלב סוף פרק טעם האיסור: "אפשר שהוא אחד מחוקי תורת הכריאות הנעלמים בתורת משה, כי כידוע בימינו אלה נמצאים משחיתים קטנים (bacillus) בחלב בהמה החולה במחלת השחפת, והחולי הזה יעבור לגוף האדם השותה החלב, להדעה הזאת הסכימו רוב הרופאים מלבד פרופ' קאק האומר שלא יעבור החולי מגוף בהמה לגוף אדם. וכדי לעשות פשרה ביניהם אפשר שהחולי יעבור רק ע"י אכילה של בשר בהמה עם חלבה ביחד, ועל הדעת הזאת נוסד האיסור". עכ"ל אוצר ישראל, ובאוצר דינים ומנהגים שינה את סוף דבריו וכתב: "...מגוף בהמה לגוף אדם רק מבהמה לבהמה. ולכן יוכל להיות כי יעבור החולי מהחלב לבשר שנתבשל בו ואח"כ לגוף האדם האוכל".

סח. יא

סט. אוצר דינים ומנהגים סוף ערך עזי פנים ועזות פנים: "אומרים ביה"ר: שתצילני היום ובכל יום. כי אולי יפגע בנו העזות פנים למחר קודם התפלה". כתב ברצינות גמורה את הבדיחה של התינוקות. ואיך יפרש "ותתנו היום ובכל יום לחן ולחסד בעיניך ובעיני כל רואינו" שבברכת הגומל חסדים טובים ?

ע. ראיתי להעיר על מה שכתב באוצר ישראל (שלא כתבו העורך עצמו) שהכשיל את הרב תמר ואת פרופ' שפיגל, והוא מה שכתב בערך אהרן בן אברלי וירמש [בעל מאורי אור], שאומר הרא"ו כי הרמ"א חפץ להביא את כל היהודים תחת עול מנהגי פולין, אבל איננו רואה שום טעם מדוע צריכים יהודי אשכנז וצרפת ללכת בעקבם".

ולהד"ם. הרמ"א לא חפץ להנהיג פולין באשכנז וצרפת (כמ"ש החת"ס שיובא לקמן), והרא"ו לא אמר עליו את הדברים הללו. מקור הדברים הללו הוא בהספד על הרא"ו שכתב גרשון לוי במכ"ע צרפתי. הלה היה עם הארץ ורפורמי מתון. כך כתב פרופ' שפיגל, ואף על פי כן לא נסתפק באמיתותם¹ [מה שאין כן ד"ר משה קטן שכתב בארשת ב' עמ' 193: "מייחסים לו

1 הערת המערכת: ראוי לציין שפרופ' שפיגל אכן מכביר פקפוקים על אמיתות עדותו של גרשון לוי ואינו שם בה אמונו, אלא שמוסיף: "גם אם נסיר את כל הפקפוקים הללו, ונקבל את הדברים כפי שהם, עדיין לא נתברר על מה יצא הקצף".

אפילו דברי ביקורת נגד הרמ"א על שניסה להחדיר בכל הקהילות מנהגי פולין מובהקים".
 וכן האמין בכתוב באוצר ישראל גם הרב תמר בספרו עלי תמר לירושלמי ביכורים פ"ג, ועל
 סמך זה כתב על הרא"ו: "העיו פניו נגד רבינו הרמ"א... ולא בשכל ידבר..."¹²³⁴⁵⁶⁷, והאמין לו הה"ג
 ר"ח סופר הי"ו והביא דבריו בספרו מנחת שלום ח"ו עמ' קכג, ובקובץ בית אהרן וישראל קובץ
 ק'. הביא דבריהם פרופ' שפיגל (לא ראיתם במקורם), ולימד זכות על הרא"ו שאינו יחיד בדבר
 כי חכמים רבים סוברים כמותו וחולקים על דעת הרמ"א בנדון זה. כי לדעתו של פרופ' שפיגל
 כל מי שסובר שאין לבני אשכנז לשנות מנהגם למנהג פולין חולק על הרמ"א. ואין שחר לדבריו
 [גם לא נמצא מי שאינו סובר כך]. ולא נמצא שום חכם שכתב שלדעת הרמ"א על בני אשכנז
 לנהוג כמנהגי פולין, ומש"כ פרופ' שפיגל שכך כתבו ר' חיים [אחיו של מהר"ל מפראג] בספרו
 'ויכוח מים חיים' והחת"ס (בשו"ת החדשות סי' י) אינו נכון, וכמו שאבאר:

עא. לשון שו"ת חתם סופר החדשות סי' י: "... בספר נוהג כצאן יוסף ובספר יוסף אומץ ימצא
 מנהגיהם משונים הרבה מהסכמת רמ"א, כי דבריו נאמרו על מנהגי פולניא, והם לא שינו מנהגם
 הקדום בשביל זה".

כוונת החתם סופר לומר שהמנהגים שביוסף אומץ ובנוהג כצאן יוסף אינם מנוגדים לפסקי
 הרמ"א. כי דברי הרמ"א נכתבו רק בשביל בני פולין [כדי שימשיכו לנהוג כמנהגם הקדום ולא
 ככתוב בשו"ע], ובענין בני אשכנז לא כתב כלום. ופשוט שדעתו שגם הם ימשיכו לנהוג מנהגם
 הקדום ולא ישנו אותו לא למנהגי השו"ע ולא למנהגי פולין.

ודלא כמש"כ פרופ' שפיגל שמחברי יוסף אומץ ונוהג כצאן יוסף "עמדו על משמרתם לצד
 מנהגי אשכנז והתנגדו למנהגי פולין ולרמ"א המייצג אותם", והבין שכך דעת החת"ס.
 גם מה שכתב שהחת"ס כתב שמנהגי אשכנז קדמו בשנים למנהגי פולין, אינו נכון. הוא כתב
 רק שקדמו לפסקי הרמ"א.

עב. דעת הרב ויכוח מים חיים. בראש הקדמת הספר כתובים "שלשה עשר עקרים" היוצאים
 מהקדמה זו. והעיקר התשיעי הוא "שדברי ספר תורת חטאת אינם מגיעים למנהג אשכנז, ואין
 לבטל מנהגם מפני מנהג מדינת פולין". ובגוף ההקדמה כתב בסימן ט: "והנה הרב [הרמ"א]
 עצמו לא כתב בהקדמת ספרו [שיכתוב בספרו] מנהג אשכנז כלל [שמע מינה שלא הביא אותו
 בספרו]. ובהקדמת המגיה זכר בפירוש פולניאה רוסיאה פיהם מעהרין והרחיב עוד וכתב ובאולי
 בכל מקום אשר תשיג לשון אשכנז בין היהודים. הרי שמסתפק אם הדברים מגיעים ג"כ לבני
 אשכנז אם לאו. אכן המדפיס הוסיף ליה מדיליה והזכיר ג"כ אשכנז בפירוש בדף הראשון כי
 עיני הקונים לעולם ישוטטו בתחלת הספר ובזה הרבה לו קונים מכל המדינות ואינו כן. כמו
 שאבאר אי"ה" [רצונו לומר, שיבאר בספרו ויכוח מים חיים את כל אותם הדינים שבספר תורת
 חטאת שהם דלא כמנהג אשכנז]. עכ"ל הרב ויכוח מים חיים עם ביאוריי המוקפים סוגריים.
 במה שכתב "והנה הרב עצמו לא כתב בהקדמת ספרו מנהג אשכנז כלל", נראה שנתכוון

להוכיח שלא הביא את מנהג אשכנז בספרו [דאם לא כן היה מזכירו בהקדמתו כמו שהזכיר שם את מנהג בני מדינתו] ולתמוה על המגיה ועל המדפיס שלא הרגישו בזה.

וטעה פרופ' שפיגל במה שכתב שהרב וימ"ח הביע במלים אלו "ביקורת על הרמ"א שאין הוא מזכיר ומתחשב כלל במנהג בני אשכנז". ובגלל טעותו העתיק רק את המלים "והנה הרב עצמו לא כתב בהקדמת ספרו רק ממנהג בני מדינתו ולא זכר מנהג אשכנז כלל", ולא העתיק את המשך דבריו. גם לא שם לבו שהמלים "והנה הרב עצמו" באו לרמז שדברי המגיה והמדפיס [שבהמשך דבריו] מנוגדים לדברי הרב עצמו.

עג. לשון המגיה שמזכיר הרב וימ"ח: "דרך בחר לו הגאון נר ישראל כמהר"ר משה ז"ל לעשות קיצור פסקי דיני איסור והיתר על דרך מה שנוהגין בק"ק פולוניא ורוסיא פיהם ומערהרן ובאולי בכל מקום אשר תשיג לשון אשכנז". נוסח שער ספר תורת חטאת: "זאת תורת החטאת ספר כולל כל דיני איסור והתר הנהוגים להווה בפולין ליטא ורייסן פיהם ומערהרן ואשכנז חברו הגאון...".

נוסח זה כתבו מדפיסי קראקא בשנת ש"ל, של"ז, שנ"א, ש"ס בערך, ודפוס הענווא שפ"ח. וכולם לא ראו את ויכוח מים חיים שנדפס בשנת תע"ב. ובשאר הדפוסים שלאח"כ לא נדפסה פיסקא זו כלל.

עד. מסקנא דמילתא. אין מי שסובר שדעת הרמ"א שעל בני אשכנז לשנות מנהגם למנהג פולין. ודלא כפרופ' שפיגל שכתב שכך סוברים וימ"ח ורא"ו וחת"ס ונוהג כצאן יוסף ויוסף אומץ ומקור חיים (לבעל חו"י) ועוד חכמים שהביא רב"ש המבורגר בספרו שרשי מנהג אשכנז. כי כל אלו סוברים שאין הרמ"א מתנגד למנהג אשכנז. [ספר שרשי מנהג אשכנז לא ראיתי בעיני וסמכתי על מה שהשיב לשאלתי הרב"ש המבורגר, שהחכמים שהובאו בספרו כולם סוברים כמ"ש החת"ס לפי פירושי את דבריו].

עה. אוצר דינים ומנהגים ערך עין הרע: "ר' יוחנן לא האמין בכח עין הרע ואמר אנא מזרעא דיוסף קאתינא דלא שלט אביה עינא בישא, דכתיב בן פורת יוסף בן פורת עלי עין, וא"ר אבהו אל תקרי עין אלא עולי עין, שאין עין הרע שולטת בו". ההיה ער או ישן כשכתב זה?! הרי האמין שעין הרע שולטת בכלי עילמא ורק בו אינה שולטת. וכך משמעות הכתוב שרק ביוסף אינה שולטת.

עו. שם ובאוצר ישראל ערך עין הרע: "...אסור לאדם שיעמוד על שדה חבירו (ב"מ קז). ומשמעות הלשון משמע שמא יזיק ברגליו את התבואה, אך רש"י פי' שלא יפסידנה בעין הרע". — טיפש ומחוצף. הרי בריש ב"ב (ב ע"ב) אמור שהוא משום היזק ראייה. וכך נפסק בטוש"ע חו"מ סי' שעח סעיף ה.

אח"ח 1234567

עז. אוצר דינים ומנהגים ערך מצה פרק אפיית המצות: "יש מדקדקין לעשות המצות עגולות דוקא משום דכתיב עוגות מצות ועוגה היא עגולה. מהר"י אסאד בתשובותיו (לאו"ח סי' קנ"ז) כתב בשם רב סעדיה גאון והרמב"ם כי העגול מורה שאנו מאמינים בבורא שאין לו ראשית ואין לו קץ (מנהגי ישורון הוספות דף ס"ז)".

הרב

הכל מסולף:

1. ר"י אסאד לא כתב בשם רס"ג והרמב"ם שהעגול מורה וכו'.
2. הרמב"ם הוא טעות הדפוס וצ"ל הרמ"ב, ר"ת הרב משה בוטרייל.
3. לשון הר"י אסאד: "(הרמב"ם) [הרמ"ב] בפירושו ריש ס' יצירה הביא לשון רס"ג שהמצרים האמינו בריבוי האלהות" וכו'. עיי"ש.
4. בסיימו את הנ"ל כתב ר"י אסאד מדיליה דאפשר שעשו המצרים לחמיהם מרובעים או משולשים כמספר האלהות שהאמינו בהם, ואולי כדי להרחיק מתועבות מצרים עשו ישראל המצות עוגות, דהיינו עגולות, המורה על האחדות כמו העגול שאין לו סוף ואין לו תחילה.
5. הרמ"ב כתב את הנ"ל בשם "רב סעדיה בספר אב"ן הפילוסופים", וכתבו החוקרים שהספר הזה הוא אחד מן הספרים הרבים שבדה הרמ"ב...
6. תשובות ר"י אסאד נדפסו אחר פטירתו, ולבי אומר לי שלא היה מסכים להדפיס השערות רחוקות כאלו: אולי עשו המצרים לחמיהם וכו', ואולי עשו ישראל כדי להרחיק וכו'.

*

חושבני שדי לקוראים תלמידי החכמים במה שליקטתי כדי לדון על אוצר ישראל ועל אוצרו. ליישב היטב את הניגוד בין מה שהבאתי לבין מכתבי הגאונים ר"ח ברלין והרידב"ז ז"ל – איני יודע.

אפרתת